

засіданнях вони займали поважні місця одразу після кошової чи курінної старшини, підписували листи поряд з отаманами, сиділи в куренях на почесних місцях під іконами. Дослідники передусім вказували на **значення січових стариків** (які часто були характерниками з надзвичайними можливостями тіла і духу) як хранителів козацьких звичаїв та старовини, підкреслювали значний моральний авторитет останніх у Війська Запорозького: «Це були стовпи всього Війська Низового, носії усіх його переказів й строгі виконавці козацьких звичаїв: вони вгамовували тих, хто не знав ніяких обмежень, при повній рівності товариства, молодих козаків; вони навіть часто йшли супроти волі “владної” старшини, не виключаючи самого пана кошового, коли помічали з його боку порушення предковичних порядків запорозької громади... а після смерті користувалися такою почесною, що при їх похованні один раз стріляли з гармат, а з дрібнішої зброї більше ніж за іншими простими козаками»¹⁰⁷.

Про особливий статус стариків на Січі писав і класик французької літератури Проспер Меріме в своїх наукових українознавчих студіях (1854 р.): «На Січі існувала певна рівноправність козаків; певні повноваження надавали тільки старим козакам, зокрема, право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги»¹⁰⁸.

8. Владно-адміністративний устрій запорозьких паланок

Поза межами адміністративного центру Запорозжя – укріпленої Січі на значній території Війська Запорозького Низового, яке включало своєрідні адміністративно-територіальні одиниці – паланки (в різні періоди їхня кількість коливалася від 5 до 11), владно-адміністративні повноваження здійснювалися *паланковим полковником* та *місцевою старшиною* (*осавулою*, *писарем*, *підосавулою* та *підписарем*). У період існування так званої Нової Січі (1734–1775 рр.) на дніпровському правобережжі Запорозжя згадувалися Бугогардівська, Інгульська/Перевозненська та Кодацька паланки, які на північному заході межували з Правобережною Україною, а на південному заході наближалися до Єдисанської орди. До лівобережних запорозьких паланок відносилися в зазначений період Калміуська, Орельська, Протовчанська та Самарська, які з північного боку сягали меж Гетьманщини й Слобідської України, а з південного – прилягали до Кримського ханства. І ще впритул до Кінбурна простягалися землі Прогноїнської паланки.

Загалом паланкова старшина козацьким звичаєм обиралася в Січі (терміном від одного до кількох років) та підпорядковувалася волі Коша. Існувала традиція, за якою керівництво паланок обиралося (а згодом і призначалося) винятково із січовиків того чи іншого куреня (почергово), а не із місцевих знатних козаків-гніздюків, хоча з часом роль останніх в паланковому управлінні зросла через створення ради із «степенних добрих козаків» при паланковому полковнику. У зв'язку з цим для людної паланок (а туди крім козаків входили й посполиті селяни й інші категорії населення Запорозжя) склалася багатоступенева владна козацька ієрархія. Особливо досить стрункою була адміністративно-судова вертикаль: паланковий суд – суд відповідного

курінного отамана (у віданні якого перебувала та чи інша паланка) – військового судді – суд кошового отамана¹⁰⁹. Тому особи, невдоволені судом паланки, могли йти по інстанціях, аж допоки їм не виносили остаточний вирок. Що ж стосується згадуваних у літературі випадків виконання смертних вироків на рівні паланки чи забиття окремих осіб за допомогою символу влади паланкового полковника – металевого пернача, то тут слід зазначити, що це могло стосуватися лише закоренілих злочинців, спійманих «на гарячому», або ж виконання вироку суду вищої інстанції. Цікаво, що шибениці були влаштовані у кожній паланці Війська Запорозького Низового. Ставились вони над людними шляхами і являли собою два стовпи з поперечною зверху. Оскільки у запорожців не було ката, то повішання винуватця здійснював наступний у черзі на покарання злочинець. Страти через повішання практикувались у січовиків практично весь період існування Запорозької Січі. Вже у XVIII ст. при Січі був повішений Іван Pokотило (1744 р.) та інших троє злочинців, а в Самарській паланці Павло Щербина¹¹⁰.

Паланкова старшина постійно перебувала в адміністративних центрах кожної конкретної паланки, де також зводилося надійне оборонне укріплення. За висловом А.Г.Гільденштедта: «Паланка означає обставлений гарматами окоп, в якому проживає полковник»¹¹¹. Водночас важливими оборонними пунктами на території паланки були перевози, які в період Нової Січі споруджували у відповідних слободах (Гарді, Кам'янці, Кодаку, Микитиному, Новоселиці тощо).

Загалом під юрисдикцією паланкового полковника перебували всі мешканці паланки і навіть тимчасові її насельники. А вказаний посадовець мав усю повноту влади (військової, адміністративної, судової) на своїй території. Новообраний (призначений) полковник і паланкова старшина отримували в Січі відповідний письмовий наказ із означеними обов'язками та правами, а також відповідним тому чи іншому посадовцю жалуванням. Протягом XVIII ст., із розширенням діловодства у кожній паланці Війська Запорозького Низового, було укомплектовано штат канцелярій (писар, підписарі), які підпорядковувалися паланковій адміністрації. Відомо, що у 50–60-х роках Василь Волинський очолював паланкові канцелярії попервах у Кодацькій, а згодом у Самарській паланці; у першій половині 70-х років Дем'ян Вірменко (Мальований) був паланковим писарем у Комісарівській паланці, а Іван Неживий – у Барвінківській.

У середині XVIII ст. січова старшина зважилася перейти від виборів/призначення паланкових урядовців до почергового отримання посад останніми, щоб унеможливити підкупи, хабарництво та зловживання посадовців. Особливістю порубіжних запорозьких паланок була необхідність організації прикордонної служби, впорядкування укріплених перевозів на Дніпрі, Самарі та Бузі, спорудження там бекетів/маяків з метою оперативного оповіщення паланкової та кошової старшини про ситуацію на кордонах Війська Запорозького Низового, а також уважне стеження за подіями в прилеглих до земель Січі регіонах.

* * *

Чинна на теренах Війська Запорозького Низового адміністративна система та звичаєво-правова культура загалом справили істотний вплив на формування владно-судових органів в Українській козацькій державі, що постала в роки Національно-

Визвольної війни середини XVII ст. Саме за запорозьким взірцем розпочинали формуватися інституції Українського гетьманату, а національна держава українців продовжувала іменуватися Військом Запорозьким. Водночас Запорозька Січ стала зародковим регіоном, де розпочалася визвольна боротьба, відіграла провідну роль у становленні основ української армії та надала значний імпульс політичному злетові Богдана Хмельницького через його широку підтримку та титулування Гетьманом Війська Запорозького (лютий 1648 р.). Паралельно запорожці постійно намагалися поширити січові правовідносини не лише на все Запорожжя, а й на інші українські землі. В тогочасних документальних матеріалах містяться численні згадки про те, що козаки в містах і селах України «мають своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя» та що вони «не несуть відповідальності перед жодним судом, крім суду тих отаманів, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин»¹¹².

Попри неоднозначну подальшу роль Запорозької Січі в подіях Національно-Визвольної війни середини XVII ст. та зменшення її значення в загальноукраїнських політичних процесах, Кіш відігравав провідну роль у протистоянні кримсько-османській агресії та утримував широку міжнародно-правову автономію, незважаючи на інкорпоративні устремління як гетьманської влади України, так і правителів Варшави, Москви, Стамбула та Бахчисараю. Тим паче, що цьому сприяло геополітичне суперництво впливових сусідніх держав регіону. Саме наслідком останнього стало оформлення номінального подвійного підданства Запорозької Січі (Польщі та Росії) згідно з Андрусівським договором 1667 р. Хоча вже 1681 р., під час укладення російсько-турецько-кримського Бахчисарайського договору, Москва про це не згадувала, а домагалася визнати Запорожжя лише її володінням, але Стамбул на переговорах, навпаки, домігся переходу Січі винятково у своє підпорядкування. 26 квітня 1686 р. було укладено російсько-польський Вічний мир, за яким уже Варшава зреклася на користь Москви не лише Лівобережної України та Києва, а й Запорожжя, яке в подальшому, перебуваючи у царському підданстві, передавалось у підпорядкування Українського гетьманату¹¹³. І цей політичний статус Запорозької Січі зберігався до 1709 р., коли остання була знищена російською армією, а запорожці вимушені були перенести свій Кіш на територію, підвладну кримському хану.

Певний вплив січового судочинства на формування правових відносин і органів суду в Українській державі відзначався і в останні часи існування Запорозької Січі. Зазначений період характеризувався для України переплетінням чинних адміністративно-судових установ і рис січового судочинства. Вже з 1734 р. Запорозька Січ номінально підпорядковувалася Київському генерал-губернаторові, а з 1750 р. – гетьманській адміністрації. Прерогативою гетьмана в цей період стає військовий суд із кримінальних справ. Із 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від січової старшини передачі до Генерального суду (в Глухові) всіх без винятку запорожців, які брали участь у гайдамацькому русі¹¹⁴.

Незважаючи на відсутність загального зведення законів у Запорозькій Січі й усне застосування запорожцями основних правових положень, усе ж певні його аспекти поступово набували письмового оформлення. У 1762 р. тут було «встановлено письмове кругове зобов'язання... у Війську Запорозькому»¹¹⁵. А в 1764 р. на Січі з метою боротьби зі злочинністю було ухвалено інші письмові положення, що посилювало

відповідальність за крадіжки та збереження краденого, вводилася заборона брати винних на поруки і навіть кошового позбавили права помилування злочинців¹¹⁶.

У практиці регулювання внутрішніх адміністративно-правових відносин та на переговорах з іноземними представниками запорожці демонстрували обізнаність з юридичними актами сусідніх держав. Адже козацькі депутації на переговорах щодо кордонів Запорозьких Вольностей із російської стороною (1774 р.), використовували як юридичну підставу копії універсалів Б.Хмельницького (1655 р.), грамоти царя Олексія Михайловича гетьману й усьому Війську Запорозькому, польські універсали М.Вишневецького (1670 р.), конституцію Варшавського сейму (1717 р.), в якій згадувався ще універсал Стефана Баторія українському козацтву від 1576 р. тощо¹¹⁷.

Загалом з погляду історичної перспективи існування Запорозької Січі мало неабияке значення, оскільки з другої половини XV ст. з остаточною ліквідацією удільних князівств на території України почали утворюватися адміністративно-судові органи тих держав, до складу яких входили українські землі (Великого князівства Литовського, Королівства Польського, з 1569 р. – Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії). Незважаючи на те що уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих, а з середини XVII ст. на Запорожжя формально поширилася влада українських гетьманів, а згодом і зверхність московського царя, в межах Запорозьких Вольностей усе ж витворився і функціонував базований на українській традиції, своєрідний автономний політико-адміністративний і правовий устрій, який не лише забезпечував стабільну суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в регіоні, а й надійно прикривав південні рубежі України від ворожих вторгнень. Завдяки функціонально ефективній владній структурі Запорозької Січі та рішучій позиції її еліти Запорожжя викликало повагу в найвищих сановників сусідніх держав. Зокрема, маршалок польського сейму та сеймовий комісар Яків Собеський у творі «*Commentariorum Chotinensis belli*» (Історія Хотинської війни) в 1646 р. писав: «Я чув від людей компетентних, і в чому мав змогу переконатися на власні очі... слава їх поширилася далеко поміж різними народами»¹¹⁸. Загалом Запорозька Січ як своєрідне протодержавне утворення уособлювало для українців ідеальну державну модель, яка за умов фактичної бездержавності репрезентувала для світу український народ та потужно обстоювала його інтереси, а в подальшому передала державотворчу естафету Українській козацькій державі XVII–XVIII ст.

Посилання до розділу 6

- 1 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С.IX-X.
- 2 *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К. 1990. – Т.1. – С.163.
- 3 Див.: *Гурбик А.О.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.57-70.
- 4 *Центральний державний історичний архів України* в м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.10.